

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 1, No.65, Spring 2025

Received: 23/06/2025 Accepted: 27/07/2025

A Comparison of Sayf ibn 'Umar al-Tamīmī's Narratives and Islamic Sources on the Conquest of Ādharbāyjān

Maryam Sa'eedyan Jazi *

Associate professor, Department of Islamic Knowledge, Faculty of Theology and Teachings of Ahl Al-Bayt (AS), University of Isfahan, Isfahan, Iran
msaedyan@ltr.ui.ac.ir

Abstract

This study examined Sayf ibn Umar's account of the conquest of Ādharbāyjān. Sayf ibn Umar al-Tamimi, a prominent narrator in futūḥ literature, provides a detailed narrative of this event. However, his accounts present several issues, including unclear dates, weak transmission, bias, and contradictions. This research evaluated the reliability of Sayf ibn Umar's account by comparing it with early Islamic sources. The findings revealed significant discrepancies between Sayf's version and other narratives. His account altered the timeline, renamed key leaders, and portrayed the army differently, reflecting his personal perspective. Additionally, his version appeared influenced by specific ethnic and sectarian beliefs. In contrast, alternative narratives tended to emphasize negotiation and gradual progress, making them easier to follow. These accounts drew on a wider range of sources and appeared more credible, providing a more solid foundation for research. This study ultimately sought to illuminate the complexities surrounding Sayf ibn Umar's account of the conquest of Ādharbāyjān.

Keywords: Ādharbāyjān, Sayf ibn 'Umar, Ḥudhayfah, Tribal Solidarity ('Aṣabiyyah).

Introduction

Sayf ibn 'Umar al-Tamīmī plays a pivotal role in the history of early Islamic futūḥ. Many accounts of the conquest of Ādharbāyjān originate from him; however, scholars have raised concerns about the reliability of his narratives. These concerns stem from weak transmission chains, internal inconsistencies, and exaggerations, as well as biases linked to specific tribes and caliphates. Such issues highlight the need for a careful examination of Sayf's accounts, which significantly influence our understanding of this conquest.

This study viewed Sayf's narratives as reflections of more than just historical events; they embodied power structures, collective memory, and ideological beliefs. The analysis was organized into three parts:

Structural: Evaluating the flow, consistency, and logic of the narrative

Epistemological: Assessing credibility through independent evidence, diverse sources, and document integrity

Ideological: Examining themes related to values, tribes, and caliphates present in the narratives

This research also explored Muslim motivations during the conquest of Ādharbāyjān, linking them to Sayf's narrative style. He emphasized themes of obedience to the caliph, religious jihad, and caliphal authority. These elements revealed political, theological, and identity motives that shaped the values in the narratives and

* Corresponding author

impacted their credibility.

By employing a comparative-analytical approach, this study contrasted Sayf's accounts with other Islamic sources. This method evaluated their structure, document quality, and thematic elements, aiming to clarify the conquest and reassess Sayf ibn 'Umar's role in Islamic futūḥ literature.

The central research question was: How did Sayf ibn 'Umar's narratives about the conquest of Ādharbāyjān differ from other Islamic sources? This encompassed an examination of narrative structure, document credibility, and epistemic focus. What criteria could we use to evaluate their reliability in reconstructing this historical event?

Materials & Methods

This study employed a comparative method to examine Sayf ibn 'Umar al-Tamīmī's accounts of the conquest of Ādharbāyjān. His narratives were analyzed in relation to other Islamic sources, such as al-Balādhurī, al-Ṭabarī, and Ibn A'tham. These accounts not only documented historical events, but also revealed underlying power dynamics, shared memories, and belief systems.

The research framework included typological classification, historical discourse analysis, and source evaluation. The criteria for evaluation encompassed several factors:

- Multiple transmission chains
- Continuity of isnād
- Support from independent evidence
- Thematic coherence

Structural analysis focused on narrative logic, internal consistency, and chronological order, while ideological analysis delved into themes of identity, tribal 'aṣabiyyah, and caliphate concepts present in Sayf's historical texts.

The researcher assessed Sayf's narratives to uncover his knowledge, beliefs, and identity. The theoretical framework was grounded in historical discourse analysis, which examined how ideas and political systems shaped narratives. This approach aimed to construct a clear and robust account of the conquest of Ādharbāyjān while critically evaluating the reliability of Sayf's accounts. The study served as a valuable model for analyzing historical narratives within Islamic historiography, considering various layers, such as meaning, structure, and ideological content. This facilitated a deeper critique of our understanding of history.

A review of existing studies, both Iranian and international, revealed a significant gap: there was insufficient systematic comparison or critique of Sayf's narratives. Scholars, such as Ghanji, Zaryāb, Īmānpūr, Safarī, Montazer Alghaem, Saeedyan, Shīrīnzabān Āzar, Shālbāf, Yārī, Qobādī, Kennedy, and Kaegi, had focused on describing and interpreting themes but often lacked a robust methodological framework.

This study addressed that gap by combining source criticism, ideological analysis, and discourse analysis to assess the validity of Sayf's accounts. By adopting an identity-centered approach, it established a clearer model for evaluating historical narratives related to early Islamic conquests.

Research Findings

This study compared accounts of Sayf ibn 'Umar al-Tamīmī and the conquest of Ādharbāyjān from various Islamic sources. The storytellers differed significantly in their presentation of these narratives with variations in credibility and perspective. Sayf's accounts often lacked clarity, struggling with structure, timing, and content, rendering them unsuitable for academic study. They exhibited weak transmission links with key figures either absent or exaggerated and frequently conflicted with the established historical facts.

In contrast, sources, such as al-Balādhurī, Khalīfah ibn Khayyāṭ, and Ibn Sa'd, relied on robust isnāds, providing a clearer view of the history and politics surrounding the Medinan caliphate and its conquests.

This study examined conquest narratives using typological and discourse-source methods, going beyond mere historical facts. The trustworthiness of these accounts depended on three main factors: documentation, sources of knowledge, and contextual relevance. This approach illuminated the positions of narrators, power dynamics, and evolution of historical memory. The strength of this study lied in its integration of source-critical and semantic analyses, which effectively evaluated historical narratives related to the conquest of Ādharbāyjān. This methodology offered a rigorous framework for critiquing akhbār-based texts and distinguished this research from other studies in the field.

Discussion of Results & Conclusion

This analysis of Islamic accounts of the conquest of Ādharbāyjān, particularly those attributed to Sayf ibn ʿUmar, contrasted with narratives by Khalīfah ibn Khayyāṭ, al-Balādhurī, Ibn ʿAbd al-Barr, Ibn Ḥajar, and others. These accounts indicated that the conquest involved multiple battles and was a complex process unfolding in several phases. Sayf's narratives often presented conflicting reports on various themes, necessitating a critical analysis. His version tended to highlight certain figures while omitting others, resulting in a fragmented and biased perspective. In contrast, other sources constructed a cohesive narrative by effectively linking time, place, and themes, while also emphasizing the roles of key commanders.

The conquest could be divided into three distinct phases: the initial negotiation with Ardabīl led by Ḥudhayfah ibn al-Yamān, the emergence of Muslim administrators, and the ongoing local resistance until full establishment of the expansion. This process illustrated that growth stemmed from careful interactions with local structures guided by the Medinan caliphate. Reliable sources, such as al-Ṭabarī, al-Balādhurī, and Ibn ʿAbd al-Barr, depended on trustworthy transmitters and strong isnāds, presenting a nuanced and credible historical account. In contrast, Sayf's focus on figures like al-Mughīrah ibn Shuʿbah combined with his silence on others, such as Ḥudhayfah, Zayd ibn Wahb, and Bakīr, reflected a narrative shaped by cultural and ideological affiliations that sought to reinforce official power narratives.

This study highlighted how stories of negotiation, gradual settlements, and local connections provided essential insights into the conquest of Ādharbāyjān. Relying on Sayf's reports for academic research was ill-advised due to their lack of proper documentation, timeline inaccuracies, and inherent biases. This research underscored the value of utilizing diverse Islamic sources to enhance our understanding of early Islamic history, offering a robust framework for assessing historical methodologies in Islamic studies.

ارزیابی تطبیقی روایات سیف بن عمر تمیمی و منابع اسلامی درباره فتح آذربایجان

مریم سعیدیان جزی* ، دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل بیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
msaeedyan@ltr.ui.ac.ir

چکیده

فتح آذربایجان از رخداد‌های مهم در تاریخ فتوحات اسلامی است که بازتاب آن در منابع اسلامی با تفاوت‌های چشمگیری همراه بوده است. سیف بن عمر تمیمی از راویان پُرارجاع در فتوح‌نگاری، بخش درخور توجهی از اخبار این واقعه را روایت کرده است؛ اما روایت‌های منسوب به او، به دلیل تعارض‌های زمانی، ضعف در زنجیره راویان و یا سوگیری‌های سیاسی و تعارض محتوایی با مشکلاتی در اعتبارسنجی مواجه است. این پژوهش با هدف ارزیابی اعتبار تاریخی و تحلیل گفتمانی روایت‌های سیف درباره فتح آذربایجان و مقایسه آن با دیگر منابع اسلامی، به بررسی ساختار روایی، اعتبار سندی و جهت‌گیری‌های گفتمانی این روایت‌ها می‌پردازد. روش پژوهش، تحلیلی و تطبیقی است و با بهره‌گیری از تحلیل محتوای منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که روایت سیف، از نظر زمان وقوع، فرماندهی نظامی، ترکیب سپاه و شیوه فتح، با سایر منابع تفاوت دارد و بازنمایی شخصیت‌ها و اهداف در آن، متأثر از گرایش‌های ایدئولوژیک خاص قومی و مذهبی است. در مقابل، روایت‌هایی که منسوب به سیف نیست بر مصالحه و استقرار تدریجی تأکید دارد؛ به دلیل انسجام محتوایی، تنوع سندی و هم‌خوانی تاریخی، مبنای معتبرتری برای بازسازی علمی فتح آذربایجان ارائه می‌کند. این پژوهش نشان می‌دهد که تحلیل تطبیقی و گفتمانی، رویکردی کارآمد در ارزیابی روایت‌های تاریخی اسلامی است.

واژه‌های کلیدی: آذربایجان، سیف بن عمر، حذیفه، عصبیت قبیله‌ای.

* نویسنده مسئول

مقدمه

سیف بن عمر تمیمی از راویان پُرجاع در فتوح‌نگاری اسلامی است که بخش شایان توجهی از گزارش‌های فتح آذربایجان در منابع متقدم اسلامی به نقل از او ثبت شده است؛ با این حال، روایت‌های منسوب به سیف، با وجود حجم و گستره‌شان، همواره با تردیدهایی جدی از سوی محققان مواجه بوده است. این تردیدها عمدتاً به ضعف در سلسله اسناد، تعارض در محتوا، اغراق در توصیف‌ها، جهت‌گیری‌های قبیله‌ای و خلافت‌محور در روایت‌های او بازمی‌گردد؛ از این رو ارزیابی معرفتی این روایت‌ها به عنوان منبعی مؤثر در بازنمایی فتح آذربایجان، ضرورتی علمی و تاریخی است.

پژوهش حاضر، به ارزیابی معرفتی روایت‌های سیف بن عمر درباره فتح آذربایجان می‌پردازد. در این چارچوب، روایت تاریخی نه فقط گزارشی از یک رخداد، بلکه بازتابی از ساختار قدرت، حافظه جمعی و جهت‌گیری‌های سیاسی تلقی می‌شود. بر این اساس، روایت‌های سیف در سه سطح تحلیلی بررسی می‌شود: نخست در سطح ساختاری، انسجام درونی، پیوستگی روایی و نیز منطق روایت‌پردازی تحلیل می‌شود؛ دوم در سطح معرفتی، میزان اتکاپذیری روایت‌ها بر اساس هم‌خوانی آن‌ها با شواهد مستقل، تنوع طرق نقل و انسجام سندی سنجیده می‌شود؛ سوم در سطح ایدئولوژیک، جهت‌گیری‌های ارزشی، قبیله‌ای و خلافت‌محور روایت‌ها واکاوی می‌شود.

در سطح سوم، یعنی تحلیل عقیدتی، مسئله «انگیزه‌های مسلمانان در فتح آذربایجان» نه به عنوان موضوعی مستقل، بلکه به مثابه یک مؤلفه بازنمایی گفتمانی در روایت‌های سیف بن عمر تحلیل می‌شود. سیف به صراحت به تحلیل انگیزه‌ها نمی‌پردازد؛ اما از خلال نحوه روایت‌پردازی او -نظیر تأکید بر اطاعت

از خلیفه، جهاد دینی و تثبیت نظم خلافت- می‌توان بازتابی از انگیزه‌های سیاسی، اعتقادی و هویتی را دریافت. بازتاب‌های بررسی‌شده در این پژوهش، نقش مهمی در شکل‌گیری جهت‌گیری‌های ارزشی روایت‌ها ایفا می‌کند و در فرایند ارزیابی معرفتی آن‌ها تأثیرگذار است. از این منظر، تحلیل انگیزه‌های روایت‌کنندگان به عنوان ابزاری کارآمد برای سنجش جهت‌گیری‌های گفتمانی روایت‌ها در نظر گرفته می‌شود. رویکردی که ارزیابی روایت را از بُعد سندی و محتوایی صرف، فراتر برده و امکان تحلیل آن را در جنبه‌های معناشناختی و ایدئولوژیک فراهم می‌سازد.

رویکرد این پژوهش، تطبیقی و تحلیلی است و تلاش می‌شود روایت‌های سیف با دیگر روایت‌های موجود در منابع اسلامی درباره فتح آذربایجان از منظر ساختار، سند و محتوا به صورت روشمند مقایسه و ارزیابی شود. هدف آن است که روایتی مستند، منسجم و توجیه‌پذیر از فتح آذربایجان ارائه شود و جایگاه سیف بن عمر در تاریخ‌نگاری فتوح اسلامی به صورت انتقادی بازخوانی شود.

پرسش اصلی این پژوهش آن است که روایت‌های منسوب به سیف بن عمر درباره فتح آذربایجان، از نظر ساختار روایی، اعتبار سندی و جهت‌گیری‌های معرفتی چه تفاوت‌هایی با دیگر روایت‌های موجود در منابع اسلامی دارد و بر پایه چه معیارهایی می‌توان میزان اعتبار و قابلیت استناد آن‌ها را در بازسازی این رخداد تاریخی سنجید؟

۱. پیشینه تحقیق

مطالعه پیشینه پژوهش‌های مربوط به فتح آذربایجان نشان می‌دهد که تمرکز اغلب آثار بر بازخوانی گزارش‌های تاریخی به‌ویژه روایت‌های طبری و بلاذری بوده است؛ اما ارزیابی معرفتی و سندی اخبار

سیف بن عمر تمیمی، به عنوان یکی از منابع اصلی فتوح نگاری، به صورت مستقل و روشمند، کمتر بدان توجه شده است.

در میان پژوهش‌های داخلی، ایمان‌پور و امیری (۱۳۹۰) در مقاله خود با عنوان «جایگاه دینی آذربایجان در دوره ساسانی» و همچنین مقاله صفری (۱۳۷۹) با عنوان «درآمدی بر صلح‌نامه‌های مسلمانان با ایرانیان در آغاز فتح ایران»، با تمرکز بر زمینه‌های دینی سیاسی، به تحلیل زمینه‌محور فتح پرداخته‌اند، بی‌آنکه به اعتبارسنجی روایت‌ها بپردازند. پژوهش حاضر با تمرکز بر گونه‌شناسی، تحلیل محتوایی و ارزیابی سندی روایت‌های سیف، خلأ تحلیلی موجود در این آثار را پوشش داده است.

منتظرالقائم (۱۳۹۱) نیز در مقاله «نقد و بررسی روایات مربوط به نخستین فاتحان آذربایجان...» با رویکرد توصیفی و تحلیلی در تلاش برای جدا کردن روایات معتبر از غیرمعتبر و نیز برجسته کردن نقش حذیفه بن یمان است؛ با این حال، تمرکز اصلی آن بر شخصیت‌شناسی بوده و چارچوب نظری مشخصی برای ارزیابی معرفتی روایت‌ها ارائه نمی‌کند.

مقاله سعیدیان (۱۳۹۹) با عنوان «سیف بن عمر تمیمی؛ احیاگر هویت عربی در تقابل با هویت ایرانی» با بهره‌گیری از تحلیل گفتمان تاریخی، بر تحلیل ابعاد هویت‌محور روایت‌های سیف تمرکز دارد و تبارشناسی فکری و زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی اثرگذار بر گرایش‌های عقیدتی و عصبیت قبیله‌ای سیف و جهت‌گیری کلان او در روایت‌پردازی تاریخی را مورد بررسی قرار می‌دهد و نشان می‌دهد که سیف در چارچوبی هویت‌گرایانه و متأثر از سیاست دستگاه خلافت به بازسازی تاریخ صدر اسلام پرداخته است.

در پژوهش حاضر هدف اصلی، سنجش قابلیت استناد روایت‌های سیف در روایت فتح آذربایجان

است؛ از این رو، تمرکز بر ساختار روایت، زنجیره روایان، تعارض‌های زمانی و محتوایی و تحلیل تطبیقی با منابع اسلامی وجه تمایز روش‌شناختی و موضوعی این پژوهش با مقاله پیش‌گفته به شمار می‌آید. در عین حال این مقاله به عنوان مبنای معرفتی ارزشمندی در فضای نظری پژوهش حاضر قرار دارد و در راستای تحلیل گفتمانی و تبیین انگیزه‌های فکری سیف، امکان شناخت دقیق‌تری از تفاوت‌های روایی سیف با دیگر منابع را فراهم می‌آورد.

شیرین‌زبان آذر (۱۳۹۷) در مقاله «چگونگی فتح سرزمین آذربایجان توسط اعراب و مسلمان شدن مردمان این دیار» و شالباف (۱۳۹۳) در مقاله «قلمرو جغرافیایی اران و ارمنیه در سده‌های نخستین هجرت...» با پذیرش ضمنی برخی اخبار سیف، به تحلیل پیامدهای اجتماعی و سیاسی فتح پرداخته‌اند؛ اما نقد روش‌شناختی روایت‌ها را مدنظر قرار نداده‌اند. همچنین درحالی‌که آقازاده و همکاران (۱۳۹۰)، روایت سیف درباره حضور بکیر بن عبدالله را رد کرده‌اند؛ این پژوهش با تحلیل سندی و نیز بررسی طرق نقل خبر، به ارزیابی دقیق‌تری از این موضوع دست یافته است.

در مقابل، مقاله یاری و قبادی (۱۳۹۳) با عنوان «بررسی و تحلیل نقش حذیفه بن یمان در تاریخ صدر اسلام» با رویکردی تاریخی، نقش فردی حذیفه بن یمان را در تحولات سیاسی و نظامی صدر اسلام با روش توصیفی بررسی کرده و نقد معرفتی روایت‌ها کمتر مورد توجه آن قرار گرفته است. پژوهش حاضر ساختار و جهت‌گیری روایت فتح آذربایجان را با تحلیل گفتمانی و سندی واکاوی می‌کند.

در میان پژوهشگران غیرایرانی، کندی (Kennedy, 2007) در کتاب *The great Arab conquests*، سیف بن عمر را مهم‌ترین منبع روایی فتوحات اولیه اسلامی

۱. راویان اولیه (صحابه، تابعان و مشایخ

محلّی: در این دسته، یازده روایت مستقل از فتح آذربایجان شناسایی شده که به راویانی چون حسین بن عمرو اردبیلی، احمد بن مصلح ازدی، عبدالله بن معاذ عنقزی، یزید بن زُرّیع، سلیمان تیمی، ابوعثمان نهدی، سائب بن اقرع، زید بن وهب، مغیره بن شعبه، فروه بن لقیط ازدی، سلیمان بن ربیع و دیگران منسوب‌اند. این روایات از طریق منابعی چون بلاذری، ابن‌سعد، خلیفه بن خیاط، طبری و ابن‌عبدالبر نقل شده است (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۲/۴۰۰-۴۰۳؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، برای نمونه: ج. ۳/۴۷۲، ۵۵۷-۵۵۶؛ خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۵۲؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۳/۳۱۴، ج. ۴/۲۷۳؛ ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج. ۳/۹۲۶).

از میان این راویان، فقط یک نفر از صحابه، چهار نفر از تابعان و دو نفر از مشایخ محلّی شناسایی شده‌اند. اعتبار این طرق نقل، یکسان نیست و از وثاقت تا ضعف و حتی رد روایت را دربرمی‌گیرد (Kaegi, 1992, p. 22,75,10). برای نمونه، حسین بن عمرو عنقزی که بلاذری از او نقل می‌کند، به دلیل گرایش‌های شعوبی و ضعف در نقل روایت، از سوی المزی موثق دانسته نشده است (المزی، ۱۴۰۰ق، ج. ۱/۸۷؛ ج. ۴/۳۱۶). همچنین، احمد بن صالح ازدی، از مشایخ شام، در منابع رجالی به‌عنوان راوی مشهور، اما نه‌چندان قوی معرفی شده است (المزی، ۱۴۰۰ق، ج. ۱/۸۴؛ ج. ۵/۷).

در میان راویان سیف بن عمر نیز نام‌هایی چون عُصْن بن قاسم کنانی دیده می‌شود که از سوی عسکری به‌عنوان راوی ساختگی معرفی شده است (عسکری، ۱۴۱۲ق، ج. ۲/۱۰۶). طبری و دیگر منابع، فقط از طریق سیف به نام او اشاره کرده‌اند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۳/۳۱۴؛ ج. ۴/۲۷۳؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۸ق، ج. ۴/۱۴؛ ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ق، ج. ۴/۵۰۳۹). همچنین،

می‌داند و معتقد است که روایت‌های او بازتاب‌دهنده ذهنیت اجتماعی، فرهنگی و ایدئولوژیک مسلمانان نخستین است. کایگی (Kaegi, 1992) نیز در کتاب خود با عنوان *Byzantium and the early Islamic conquests* در تحلیل فتوحات اسلامی در بیزانس، به تمایز روایت‌های سیف با دیگر منابع اسلامی اشاره کرده است؛ اما هر دو پژوهش، بدون تحلیل تطبیقی روایت‌های سیف با دیگران هستند.

پژوهش حاضر، از منظر تحلیل تطبیقی، روایت‌های سیف را به‌صورت نظام‌مند با روایت‌های سایر منابع اسلامی مانند بلاذری و ابن‌عثم مقایسه می‌کند.

از حیث روش‌شناسی، این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد گونه‌شناسی روایات، تحلیل گفتمان، اعتبارسنجی سندی بر اساس معیارهایی چون تواتر، اتصال سند و تحلیل ایدئولوژیک، روایتی منسجم و مستند از فتح آذربایجان ارائه می‌دهد.

برایند این بررسی‌ها نشان می‌دهد که پژوهش حاضر با تمرکز بر ارزیابی معرفتی، سندی و محتوایی روایت‌های سیف بن عمر و نیز بهره‌گیری از چارچوب نظری هویت‌گرایانه و تحلیل تطبیقی با منابع موازی، الگویی نوین برای نقد روایت‌های تاریخی در موضوع فتح آذربایجان معرفی می‌کند.

۲. ارزیابی مسانید و طرق نقل خبر فتح آذربایجان

در منابع اسلامی

یکی از ارکان بنیادین در تحلیل اخبار تاریخی، بررسی مسانید و طرق نقل روایت است؛ زیرا اعتبار و جهت‌گیری روایت‌ها، به‌طور مستقیم با جایگاه راویان، زنجیره نقل و گرایش‌های فکری آنان پیوند دارد. در منابع اسلامی، گزارش‌های مربوط به فتح آذربایجان را می‌توان در چهار دسته اصلی طبقه‌بندی کرد:

درباره سلمان بن ربیعہ اختلاف نظر وجود دارد (فالوجی، ۱۴۲۵ق، ج. ۳۶۸/۲) و عامر بن شراحیل شعبی نیز در منابع رجالی، ضعیف ارزیابی شده است (عسکری، ۱۴۱۲ق، ج. ۲۲۶/۲).

۲. **راویان حدیث:** این گروه، اخبار فتح را در ضمن احادیث و روایات فقهی یا تاریخی نقل کرده‌اند و اغلب در منابع عامه و حدیثی مورد وثوق‌اند. از جمله می‌توان به محمد بن مسلم بن شهاب زهری (د. ۱۲۴ق)، سلیمان بن طرخان تیمی (د. ۱۴۳ق)، یزید بن زُرَیع تیمی (د. ۱۸۲ق) (بخاری، ۱۴۱۰ق، ج. ۴۰۱/۵)، محمد بن عبدالله انصاری (د. ۲۱۵ق)، فضل بن دکین (د. ۲۱۹ق) و عبدالله بن معاذ عنبری (د. ۲۳۷ق) اشاره کرد. بلاذری در گزارش فتح، از محمد بن عبدالله انصاری نقل می‌کند (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۴۰۲/۲-۴۰۳) و ابونعیم او را ثقه می‌داند (ابونعیم، ۱۴۱۲ق، ج. ۱۸۱/۱).

۳. **اخباریون:** این گروه شامل مورخانی است که پیرو مکاتب مکان‌محور در تاریخ‌نگاری‌اند و بیشتر بر سنت‌های شفاهی و محلی تکیه دارند. از جمله محمد بن اسحاق (د. ۱۵۱ق)، ابومخنف ازدی (د. ۱۵۷ق)، ابومعشر سندی (د. ۱۷۰ق)، سیف بن عمر تمیمی (د. ۱۸۰ق)، ابن کلبی (د. ۲۰۴ق)، محمد بن عمر واقدی (د. ۲۰۷ق)، ابوعبیده معمر بن مثنی (د. ۲۱۰ق)، علی بن محمد مدائنی (د. ۲۲۸ق) و محمد بن سعد (د. ۲۳۰ق). مورخانی چون خلیفه بن خیاط، بلاذری و طبری، ضمن استفاده از این گروه، سلسله روایان آن‌ها را نیز ذکر کرده‌اند؛ برای نمونه، ابن اسحاق از زهری نقل می‌کند (خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۵۲) و مدائنی (د. ۲۲۵ق) از سه طریق متصل (زهری، ابن اسحاق، ابن مجاهد) روایت می‌آورد (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۳۶۸/۲، ۴۰۱). ابوعبیده همانند سیف، به اخبار عراقی تکیه دارد و روایت او اغلب منفرد است.

واقدی نیز بیشترین تأثیر را از ابن کلبی و ابومخنف پذیرفته است (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۴۶/۴)؛ اما نسبت به سیف بن عمر از اعتبار بیشتری برخوردار است. در مقابل، ابن سعد به روات مدنی گرایش دارد که به صحابه و تابعان متصل‌اند.

۴. **مورخان متأخر:** در این دسته، مورخانی چون خلیفه بن خیاط (۲۴۰ق)، بلاذری (۲۷۹ق)، یعقوبی (۲۸۴ق) و طبری (د. ۳۱۰ق) قرار می‌گیرند. بلاذری بیشترین تعداد اخبار فتح را نقل کرده و به منابع محلی و اخباریون توجه داشته است. خلیفه بن خیاط، دقت مدائنی را برگزیده و در عین حال اخبار متناقض ابوعبیده و ابن اسحاق را نیز آورده است. طبری با تفکیک دقیق اخبار و حفظ سلسله اسناد، از روایت‌های اخباریون سه قرن نخست، بهره برده و در گزارش فتح آذربایجان به روایت‌های سیف، ابومعشر، مدائنی، واقدی و ابن کلبی استناد کرده است. او این روایت‌ها را در کنار هم و به‌عنوان قرینه، مکمل و ابزار تنقیح به کار گرفته است؛ اما در نهایت، بیشترین تأکید را بر روایت‌های سیف بن عمر دارد؛ درحالی‌که این روایت‌ها، کمترین قرابت را با طرق معتبر و مسانید اولیه دارند.

با توجه به تحلیل تطبیقی مسانید و طرق نقل خبر فتح آذربایجان، روایت‌های موجود در منابع اسلامی از نظر اعتبار سندی، انسجام روایی و جهت‌گیری گفتمانی در سطوح متفاوتی قرار دارند. روایت‌هایی که از طریق صحابه، تابعان و راویان حدیثی نقل شده‌اند، به‌ویژه آن دسته که در آثار بلاذری (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۴۰۲/۲-۴۰۳)، ابن سعد (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، برای نمونه: ج. ۴۷۲/۳، ۵۵۶-۵۵۷) و خلیفه بن خیاط (خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۵۱) آمده است، از انسجام سندی، هم‌خوانی تاریخی و دقت در ضبط وقایع برخوردارند. در مقابل، روایت‌های منسوب به سیف بن عمر که در تاریخ طبری و دیگر منابع نقل

با توجه به این اختلافات و بر اساس تحلیل تطبیقی روایت‌ها که در قسمت انتهایی پژوهش حاضر آمده، فتح آذربایجان در چند مرحله انجام شد. آغاز آن در سال ۲۲ هجری و تکمیل و تثبیت آن در دوران خلافت عثمان و فرمانروایی اشعث بن قیس کندی در آذربایجان صورت گرفته است (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۲/۴۰۲-۴۰۳). در مجموع، تنوع گزارش‌ها درباره زمان فتح آذربایجان را نمی‌توان تنها ناشی از تفاوت در نقل تاریخی دانست؛ بلکه این تفاوت‌ها بازتابی از جهت‌گیری‌های روایی و کارکردهای گفتمانی منابع نیز هستند؛ از این رو، تحلیل تطبیقی روایت‌ها -به‌ویژه روایت منسوب به سیف بن عمر- می‌تواند درک روشن‌تری از سازوکار بازنمایی این رخداد در تاریخ‌نگاری اسلامی فراهم آورد.

۴. تحلیل تطبیقی فرماندهی و ترکیب نیروهای

مسلمان و ایرانی در روایت‌های فتح آذربایجان

گزارش‌های اسلامی درباره فرماندهی سپاه در فتح آذربایجان، به‌ویژه در روایت‌های منسوب به سیف بن عمر، دچار تفاوت‌های ساختاری و محتوایی است. این تفاوت‌ها را می‌توان از نظر نام افراد، تعداد فرماندهان، جایگاه آنان و نحوه مشارکتشان در عملیات نظامی بررسی کرد. در ادامه، این دو موضوع به تفکیک طرح و بررسی می‌شود.

۴-۱ اختلاف روایت‌ها درباره فرماندهی و ترکیب

سپاه مسلمانان

پیش از بررسی روایت‌های موجود باید توجه داشت که گزارش‌های منابع اسلامی درباره فرماندهی مسلمانان در فتح آذربایجان در دو الگوی متفاوت ارائه شده است.

شده‌اند (طبری، ۱۳۸۷ق، برای نمونه: ج. ۴/۱۴۶، ۱۵۳؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸ق، ج. ۴/۱۴؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج. ۳۹/۴۰۵)، به دلیل ضعف در زنجیره راویان، وجود افراد مجهول یا متهم به جعل و نیز گرایش‌های قبیله‌ای و سیاسی، اعتبار کافی ندارند (ذهبی، ۱۴۲۷ق، ج. ۹/۴۷؛ ابن عدی، ۱۴۱۸ق، ج. ۴/۵۰۸-۵۰۷؛ ابن جوزی، ۱۴۰۶ق، ج. ۲/۳۵؛ ذهبی، ۱۴۳۰ق، ج. ۱/۲۹۲؛ سعیدیان، ۱۳۹۹). این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که ارزیابی روایت‌ها نیازمند تحلیل چندلایه سندی، تاریخی و گفتمانی است تا بتوان به روایت‌های معتبر و اتکاپذیر در پژوهش‌های تاریخی دست یافت.

۳. تحلیل تطبیقی روایت‌های تاریخی درباره زمان

فتح آذربایجان

درباره زمان فتح آذربایجان، میان منابع اسلامی اختلاف نظر وجود دارد و گزارش‌ها از سال ۱۸ تا ۲۶ هجری را دربرمی‌گیرد. روایت سیف بن عمر که از طریق طبری نقل شده، آغاز فتح را در سال ۱۸ هجری و پس از فتح همدان، ری، گرگان و طبرستان می‌داند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۱۴۶). در مقابل، ابن کلبی آن را سال ۲۰ هجری را ذکر می‌کند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۲۴۶) و مورخانی چون ابومعشر، ابن اسحاق، مدائنی، واقدی و بلاذری همگی سال ۲۲ هجری را به عنوان زمان فتح گزارش کرده‌اند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۱۵۷؛ ذهبی، ۱۴۲۷ق، ج. ۲/۴۳۹). یعقوبی بدون ذکر تاریخ، فتح آذربایجان را پس از فتح نهاوند (۲۱ق) دانسته است (یعقوبی، ۱۳۷۹ق، ج. ۲/۱۵۶) و ابن خیاط به نقل از ابو عبیده، آن را پس از فتح شام ثبت کرده است (خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۵۱). طبری در روایتی دیگر، سال‌های ۲۴ یا ۲۶ هجری را نیز به عنوان زمان فتح ذکر می‌کند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۲۴).

در قالب روایت‌های ترکیبی دارد، می‌تواند در این باره نیز مؤثر باشد؛ بنابراین می‌توان گفت این گزارش، بیشتر بازتاب یک روایت‌پردازی ترکیبی است تا اینکه گزارشی مستند از ساختار فرماندهی در فتح آذربایجان ارائه دهد.

۴-۱-۱ ارزیابی تطبیقی روایت سیف درباره

فرماندهی سپاه مسلمانان در مقایسه با منابع معتبر:

روایت سیف درباره فرماندهی سپاه مسلمانان بدون انسجام روایی است. او در مواردی موضع روشنی درباره فرماندهی ندارد و در موارد دیگر، نام‌ها و جایگاه‌ها را به گونه‌ای متغیر و گاه ناسازگار با منابع معتبر نقل می‌کند (مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج. ۳۸۳/۲؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج. ۳۳۵/۱؛ ذهبی، ۱۴۲۷ق، ج. ۴۳۷/۲)؛ برای نمونه، در یک گزارش، نعیم بن مقرن فرمانده معرفی شده و یزید بن قیس و بکیر بن عبدالله لیثی به عنوان جانشینان او آمده‌اند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۴۸/۴، ۱۵۳). در گزارشی دیگر، عتبه بن فرقد سلمی، سماک بن خرشه انصاری و بکیر به عنوان فرماندهان معرفی شده‌اند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۳/۴) که نام و شهرت این افراد و جایگاهشان در فتح آذربایجان در پرده‌ای از ابهام است.

سیف همچنین از سه شخصیت با نام «سماک» یاد می‌کند که در منابع دیگر، اطلاعات متفاوتی درباره آنان آمده است.

در جدول شماره ۱ درباره این سه، در روایت سیف و منابع دیگر و ارزیابی سندی و محتوایی به این موضوع پرداخته شده است:

در برخی منابع اسلامی، از یک فرد مشخص به عنوان فرمانده مسلمانان در فتح آذربایجان یاد شده است. از جمله سیف بن عمر، عتبه بن فرقد سلمی را فرمانده معرفی می‌کند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۵/۴). در مقابل، ابومعشر سندی، واقدی، ابن کلبی و ابن اسحاق، مغیره بن شعبه ثقفی را در این جایگاه می‌دانند (ذهبی، ۱۴۲۷ق، ج. ۴۳۹/۲). همچنین، ابن اسحاق، مدائنی و بلاذری درباره فرماندهی حذیفه بن یمان اتفاق نظر دارند (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۴۰۰/۲).

در مقابل، برخی منابع که روایات سیف و غیر او را دربرمی‌گیرد، از چند فرمانده به صورت هم‌زمان یاد کرده‌اند. خلیفه بن خیاط به نقل از ابو عبیده، از فرماندهی مشترک حبیب بن مسلم فهری و عتبه بن فرقد در فتح آذربایجان یاد می‌کند (خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۵۱). خلیفه بن خیاط از نظر زمانی به دوره ذکر شده نزدیک‌تر است؛ اما نقل او از ابو عبیده بدون سند متصل و مورد تأیید منابع هم‌عصر او است. از منظر گفتمانی، این روایت می‌تواند تلاشی برای تلفیق نقش فرماندهان کوفی و شامی در روایتی واحد باشد که با ساختار قدرت پس از فتوحات هم‌راستا است. در غیاب شواهد مستقل، این گزارش را باید با احتیاط و در چارچوب بازنمایی‌های متأخر تحلیل کرد.

یعقوبی در گزارش خود از چند فرمانده از جمله نعمان بن مقرن، مغیره بن شعبه و هاشم بن عتبه برای فتح آذربایجان نام می‌برد (یعقوبی، ۱۳۷۹ق، ج. ۱۵۶/۲-۱۵۷)، بی‌آنکه سند یا قرینه‌ای برای این انتساب‌ها ارائه دهد. از منظر اعتبار تاریخی، روایت یعقوبی بدون اتصال سندی و متکی بر منابع اولیه است. از سوی دیگر، جهت‌گیری کلی یعقوبی در تاریخ‌نگاری که گرایش به بازنمایی چهره‌های خاص

جدول شماره ۱: ارزیابی سندی و محتوایی روایت سیف و منابع دیگر درباره سماک

نام	نقش در روایت سیف	اطلاعات منابع دیگر	ارزیابی سندی
سماک بن خرشه انصاری	فردی غیر از سماک بن خرشه انصاری صحابی (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۴/۴؛ ابن حجر، ۱۴۱۵ق، ج. ۱۴۶/۳-۱۵۴) و از عاملان فتح آذربایجان و همراه بکیر در فتح آذربایجان است (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۴۸/۴).	سماک بن خرشه خزرجی ساعدی، مشهور به ابودجله از انصار و بدریون است (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۴۷۲/۳). در غزوه‌های پیامبر اکرم (ص) شرکت داشت (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۱۸۱/۱؛ ابن اثیر، ۱۴۱۵ق، ج. ۹۶۷/۵؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸ق، ج. ۳۳۷/۶). در نبرد یملمه کشته شد (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۵۵۶/۳-۵۵۷). فرد دیگری هم با این نام است که در سال ۶۰ هجری وفات کرده است (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۱۱۰/۱؛ ابن اثیر، ۱۴۱۵ق، ج. ۹۶۷/۵).	* روایت سیف، ناسازگار با منابع معتبر و شاذ است. * توصیف سیف درباره شجاعت و رزم‌آوری سماک، در واقع درباره ابودجانه سماک بن خرشه ساعدی صحابی است.
سماک بن عبید عیسی	فرمانده سپاه در نبرد قادسیه (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۵۸۱/۳) و فرمانده جناح چپ در نبرد نهاوند است (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۳/۴).	بلاذری (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۳۷۵/۲)، ابن اعثم (ابن اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۳۱۱/۲) و ابن حجر او را تأیید کردند (ابن حجر، ۱۴۱۵ق، ج. ۱۴۷/۳).	* معتبر و پذیرفتنی است.
سماک بن مخرمه اسدی	از خلفراد شد امخاص در روایت سیف (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق، ج. ۴۵۲/۲؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۳۱۴/۲) و همراه بکیر در فتح آذربایجان است (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۳/۴ و ج. ۵۸۱/۳).	نسب وی مبهم (ابن حجر، ۱۴۱۵ق، ج. ۱۴۷/۳) و گرایش عثمانی دارد (تقی، ۱۴۲۹ق، ج. ۳۲۳/۱).	* بدون تأیید مستقل و با ضعف سندی است.

تراجم وجود ندارد. این خلأ اطلاعاتی، روایت سیف را در این باره با ضعف سندی مواجه می‌سازد (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۴۸/۴).

ارزیابی این بخش و مقایسه روایت‌های تک‌فرمانده‌ی و چندفرمانده‌ی نشان می‌دهد که منابع اولیه مانند بلاذری و ابن اسحاق، برخلاف روایت سیف بر نقش محوری حذیفه در فتح آذربایجان تأکید دارد (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۳۲۴/۲-۳۲۵). به نوشته ابن اعثم، پس از گماشته شدن مغیره بن شعبه بر کوفه، حذیفه نیز رهسپار آذربایجان شد (ابن اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۳۲۱/۲).

در ارزیابی نهایی و بر اساس شواهد استنادی و تطبیقی روایات مربوط به فرماندهی مسلمانان در فتح آذربایجان که به تفصیل بحث و بررسی شد، پیداست که سیف در فتح آذربایجان از افرادی نام می‌برد که ساختگی یا دچار ابهام‌اند. روایت سیف نشان‌دهنده

در روایت سیف، عتبه بن فرقد به عنوان یکی از فرماندهان فتح آذربایجان معرفی شده است (خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۵۱؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۴/۴؛ ابن حجر، ۱۴۱۵ق، ج. ۳۶۵/۴). این در حالی است که منابعی چون ابن سعد و ابن عبد البر، او را از صحابه (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۷۵/۴، ۱۱۴/۶) و عامل خلیفه دوم در فتوح عراق می‌دانند (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۴۱/۶؛ ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق، ج. ۱۰۲۹/۳). برخی نیز تصریح دارند که پس از برکناری حذیفه، به عنوان کارگزار آذربایجان منصوب شد (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۴۰۳-۴۰۰/۲)؛ بنابراین، همراهی او با حذیفه در مرحله نخست فتح، با روایت‌های معتبر ناسازگار است.

درباره بکیر بن عبدالله لیثی نیز به جز اشاره‌ای مختصر در کتاب ابن حجر (ابن حجر، ۱۴۱۵ق، ج. ۴۷۳/۱)، اطلاعات مستقلی در منابع تاریخی و

تلاش برای بازسازی حافظه تاریخی فتوحات به گونه ای است که با پراکندگی در نام ها و جایگاه ها، انسجام فرماندهی را تضعیف می کند. این تفاوت ها در نام بردن از فرماندهان، نه فقط ناشی از اختلاف در نقل، بلکه بخشی از بازسازی گفتمانی روایت سیف است که در آن، چهره هایی خاص برجسته و افرادی چون حذیفه حذف یا تضعیف می شوند تا ساختار معنایی مطلوب راوی از فتوحات و فرماندهی آن، تثبیت شود. این روایت پردازی سیف را با جهت گیری قبیله ای و حذف گفتمانی چهره های انصاری، در راستای تثبیت نقش قریش و قبایل خاص در حافظه فتوحات اسلامی می توان تحلیل کرد.

۴-۱-۲ ترکیب سپاه مسلمانان در فتح

آذربایجان: گزارش های نویسندگان اسلامی درباره ترکیب سپاه مسلمانان در فتح آذربایجان به سه دسته تقسیم می شود:

دسته اول: کوفیان را نیروی اصلی می دانند. بر اساس روایت زهری و عبیدالله بن معاذ، پس از نهاوند، سپاه بصره و حجاز بازگشتند و تنها کوفیان با حذیفه باقی ماندند (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۲/۲-۴۰۳). طبری نیز فتح آذربایجان را به کوفیان نسبت می دهد (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۲۴۶۶).

دسته دوم: یعقوبی و خلیفه بن خیاط از مشارکت سپاه کوفه و بصره یاد می کنند. همچنین، برخی از بازماندگان سپاه ساسانی و مردم محلی نیز به سپاه مسلمانان پیوسته اند (یعقوبی، ۱۳۷۹ق، ج. ۲/۲-۱۵۶؛ خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۴۷).

دسته سوم: روایت منسوب به ابو عبیده که از حضور شامیان در فتح آذربایجان به فرماندهی حبیب بن مسلم فهری سخن می گوید (ذهبی، ۱۴۲۷ق، ج. ۲/۴۳۹)، این روایت از منظر تاریخی با واقعیت های میدانی آن دوره هم خوانی ندارد؛ چراکه در زمان فتح

آذربایجان، شام هنوز درگیر مقاومت های محلی بود (حموی، ۱۳۹۹ق، ج. ۱/۱۲۸) و مشارکت نظامی آن در جبهه های شرق پذیرفتنی و مستند نیست. از نظر گفتمانی نیز، این روایت می تواند بازتابی از تلاش متأخر برای تثبیت نقش شامیان در حافظه فتوحات باشد. این در حالی است که در روایت طبری از سیف، تصریح شده که فتح آذربایجان توسط کوفیان صورت گرفت (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۲/۱۴۶). با توجه به تأیید نشدن این خبر در منابع اولیه و ضعف سندی، گزارش ذهبی بدون اعتبار تاریخی بوده و تحلیل آن در چارچوب بازنمایی روایت های متأخر از فتوح اسلامی است.

در جمع بندی این بحث، می توان گفت روایت سیف بن عمر درباره فرماندهی و ترکیب سپاه مسلمانان در فتح آذربایجان، نه فقط گزارشی تاریخی، بلکه بازنمایی گفتمانی از ساخت قدرت در خلافت اولیه است. روایت سیف بن عمر، با برجسته سازی فرماندهانی با پشتوانه ضعیف، در راستای اهداف خلافت برای تثبیت اقتدار قریش و بازتعریف مشروعیت سیاسی حاکمیت پس از فتوحات عمل می کند. مطابق چارچوب نظری تحقیق، روایت سیف، بازنمایی خاصی را از جهت گیری قبیله ای و اقتدار سیاسی بر اساس حافظه تاریخی فتوح نخستین ارائه می دهد.

۴-۲ ترکیب نیروها و فرماندهان ایرانی در روایت های فتح آذربایجان

گزارش های نویسندگان اسلامی -غیر از روایت های منسوب به سیف بن عمر- درباره فرماندهی و ترکیب سپاه ایرانیان در معرکه آذربایجان، محدود و اغلب مبهم است. برای نمونه، بلاذری در ذیل صلح حذیفه تنها به عنوان «مرزبان اردبیل» اشاره می کند که فقط مقام سیاسی و رسمی طرف مقابل را نشان می دهد،

باشد. در مقابل، یعقوبی از مردمان ری، قومس، اصفهان و دیگر نواحی به‌عنوان «اعاجم» یاد می‌کند که علیه مسلمانان متحد شده بودند (یعقوبی، ۱۳۷۹ق، ج. ۱۵۶/۲) خلیفه بن خیاط نیز از «اهل اصفهان و نهاوند» نام می‌برد (خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۵۱) و بلاذری ترکیب دقیق‌تری از نواحی مختلف مانند باجروان، میمذ، نریر، سره، شیز، میانج و دیگر مناطق ارائه می‌دهد (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۳۲۵-۳۲۶).

در جمع‌بندی، می‌توان گفت روایت‌های اسلامی دربارهٔ فرماندهی و ترکیب سپاه آذربایجان، به‌ویژه در روایت سیف بن عمر، واجد جهت‌گیری خاصی در بازنمایی اقتدار نظامی مسلمانان و تضعیف انسجام نیروهای ایرانی است. این موضوع در مقایسه با روایت‌های دیگر که ترکیب متنوع‌تری از نیروهای محلی و منطقه‌ای را گزارش می‌کند، همچنین، مواضعی که سیف دربارهٔ فتوح عراق و ایران و رویارویی اعراب و سپاه ساسانی ارائه می‌دهد یا آنچه دربارهٔ نبردهای مهم قادسیه، جلولاء و نهاوند و دیگر فتوح اسلامی می‌آورد (سعیدیان، ۱۳۹۹)، نشان می‌دهد که روایت سیف در فتح آذربایجان نه‌فقط بازتاب واقعیت تاریخی، بلکه بخشی از ساختار گفتمانی فتوحات اسلامی است که در آن، تصویرسازی از دشمن تابع اهداف عقیدتی و جهت‌گیری‌های قومی و قبیله‌ای است.

۵. تحلیل تطبیقی روایت‌های اسلامی دربارهٔ شیوه فتح آذربایجان

نویسندگان اسلامی در رویارویی نخستین مسلمانان و عجم‌ها در فتح آذربایجان اتفاق نظر دارند؛ اما دربارهٔ چگونگی فتح و ورود اعراب مسلمان به آذربایجان، گزارش‌های آنان بر اساس موضوع عنوه یا مصالحه در دو گروه قرار می‌گیرد:

بی‌آنکه به ساختار فرماندهی یا ترکیب نیروها بپردازد (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۴۰۰/۲). در مقابل، روایت‌های سیف که از طریق طبری نقل شده، به‌تفصیل به معرفی فرماندهان و ساختار سپاه پرداخته است. طبری بر اساس اخبار سیف از جرمیدان، اسفندیار و بهرام (پسران فرخزاد) و نیز برادران رستم نام می‌برد (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۴/۴). در گزارشی دیگر، یکی از دو فرماندهٔ سپاه ری و دیلم، اسفندیار معرفی شده است (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۴/۴).

در این میان، ابن‌اعثم گزارشی ارائه می‌دهد که از نظر محتوایی با روایت سیف هم‌پوشانی دارد. او نام مرزبان آذربایجان را «مهران» ذکر می‌کند (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۱۵۹/۱) که با گزارش طبری از سیف دربارهٔ «یوم ارمات» و نسب‌نامهٔ مهران مطابقت دارد (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۵-۱۵۰/۴). با توجه به نبود قرینه‌ای مستقل در دیگر منابع اسلامی، این احتمال وجود دارد که گزارش ابن‌اعثم نیز برگرفته از روایت سیف باشد، با این تفاوت که در روایت نخست، سند و طریق نقل حذف شده و در روایت دوم، اتصال آن به سیف تصریح شده است. این هم‌پوشانی، نمونه‌ای از بازتاب روایت سیف در منابع متأخرتر است که بدون تصریح به مأخذ، به‌صورت ضمنی تکرار شده است.

گزارش‌های اسلامی دربارهٔ ترکیب سپاه ایرانی در نبرد آذربایجان نیز متنوع و در مواقعی متناقض است. در روایت سیف، از مردم «دیلیمان، ری و آذربایجان» به‌عنوان ترکیب اصلی سپاه یاد شده است. در این روایت، درحالی‌که فرماندهان ایرانی با ویژگی‌های برجسته توصیف می‌شوند، سپاه ایرانیان در برابر نیروهای عرب، ضعیف و بدون انسجام تصویر شده است. این دوگانگی در بازنمایی، می‌تواند بازتابی از جهت‌گیری عقیدتی و عصبیت قبیله‌ای راوی در تقویت اقتدار نظامی مسلمانان و برتری عرب بر عجم

۵-۱ فتح با جنگ (عنوان): ابن کلبی، ابومخنف، ابوعبیده (ذهبی، ۱۴۲۷ق، ج. ۴۳۹/۲) و واقدی (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۴۰۰/۲؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۴۶/۴) بر این باورند که آذربایجان با سلسله نبردهای طولانی و به‌سختی به تصرف مسلمانان درآمد. بلاذری بر اساس اخبار منابع محلی بر عزم اهالی و بزرگان محلی آذربایجان برای رویارویی نظامی تأکید می‌کند؛ اما توصیف او از نبرد در قیاس با روایت ابوعبیده و سیف متفاوت و با قراین و شواهد دیگر فتوح اسلامی همگرایی دارد (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۴۰۰/۲-۴۰۳). خلیفه بن خیاط این موضوع را با استناد به روات عراقی آورده و علاوه‌بر ستیز سخت، «امان‌نامه» را عامل پیروزی اعراب می‌داند (خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۵۱).

۵-۲ فتح با صلح: برخی نویسندگان اسلامی فرجام رویارویی اعراب مسلمان و سپاه آذربایجان را بر اساس قاعده مصالحه می‌دانند. در عین حال روایت آنان درباره فرماندهی مسلمانان متفاوت و دچار تناقض است.

در روایت‌های تاریخی فتح آذربایجان، گزارش‌های اشاره‌شده به نقش حذیفه بن یمان در پیشبرد روند صلح جایگاه ویژه‌ای دارد. روایت‌های منقول ابن اسحاق، مدائنی و خلیفه بن خیاط به نقش حذیفه در هدایت مذاکرات صلح، از منظر اعتبار تاریخی قابل اتکاتر از روایت‌های منسوب به سیف بن عمر ارزیابی می‌شوند (خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۵۱). این روایت‌ها با تأکید بر مصالحه و توافق، نه تنها تصویری واقع‌گرایانه‌تر از فرایند استقرار قدرت اسلامی در آذربایجان ارائه می‌دهند، بلکه از نظر گفتمانی نیز بازتاب‌دهنده رویکردی تدریجی و کم‌تنش در گسترش قلمرو اسلامی‌اند. بلاذری نیز با رد امکان تصرف آذربایجان از طریق «عنوان» یا اخذ

«خراج»، صلح را گزینه‌ای مشروع و معقول برای ورود مسلمانان به این منطقه می‌داند (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۴۰۰/۲). بر این اساس می‌توان گفت که روایت‌های مبتنی بر صلح تحت فرماندهی حذیفه بن یمان، هم از حیث سندی و هم از منظر گفتمانی، از انسجام و اعتبار بیشتری برخوردار است.

۵-۳ ارزیابی تطبیقی روایت سیف درباره شیوه فتح آذربایجان در مقایسه با منابع معتبر:

روایت سیف درباره چگونگی فتح آذربایجان متناقض و دچار ابهام است. او در برخی اخبار نشان می‌دهد که فتح آذربایجان با جنگ صورت گرفت و گزارش و تشریح این فتح را مشابه نبرد نهاوند و پیوسته با خبر فتح جبال و دیلم روایت می‌کند. به‌عنوان نمونه رزم بکیر با اسفندیار و عتبه با بهرام را به‌گونه‌ای حماسی و به سود اعراب آورده، تعداد سپاه عجم‌ها را ناچیز جلوه می‌دهد و درباره کشتگان آنان می‌نویسد: «چندان که به شمار نبود» (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۰/۴-۱۵۵). از این منظر، روایت سیف، با تصویرسازی حماسی از نبرد، بر پیروزی قاطع تأکید کرده، اقتدار نظامی مسلمانان به‌عنوان عامل اصلی فتح برجسته می‌شود. این جهت‌گیری را می‌توان در چارچوب بازسازی حافظه تاریخی فتوحات و حذف تدریجی نقش مقاومت محلی تحلیل کرد.

در بخش دیگر از روایات سیف، فتح آذربایجان در سال ۱۸ هجری به‌دست عتبه بن فرقد و بر پایه پیمانی صلح‌آمیز با ساکنان منطقه صورت گرفت، پیمانی که بر پرداخت جزیه و تأمین امنیت مردم تمرکز داشت (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۵/۴). این روایت که بر «صلح تحت فرماندهی عتبه بن فرقد» تأکید دارد، در چارچوب گفتمان مصالحه‌محور تحلیل‌شدنی است و با دیگر روایت‌های وی که بر

تصرف عنوه یا اعمال خشونت تمرکز کرده است، تفاوت دارد. درحالی‌که سیف در فتح نظامی بر نقش مغیره بن شعبه و اقتدار نظامی مسلمانان تأکید کرده (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۱۵۵)، در این گزارش از عتبه به‌عنوان یکی از فرماندهان مسلمان در فتح آذربایجان یاد می‌کند که همو استقرار قدرت اسلامی را از طریق توافق و مصالحه پیش برده است.

روایت سیف با نسبت دادن ابتکار صلح به عتبه بن فرقد و درحالی‌که منابع متقدم‌تر نقش آغازگر حذیفه بن یمان را گزارش کرده‌اند، بازتاب نوعی بازآفرینی روایی است. این جابه‌جایی در محور روایت، نه‌فقط تغییر در نقل، بلکه تلاشی برای بازتعریف مسیر تحولات نظامی و اداری در آذربایجان است، به‌گونه‌ای که روایت فتح، با حذف برخی کنشگران کلیدی و برجسته‌سازی چهره‌های همسو با جریان غالب، با الگوی تثبیت اقتدار مرکزی در دوره پس از فتوحات هم‌افق می‌شود.

روایت‌های اسلامی درباره فتح آذربایجان، بازتاب دو گفتمان متفاوت در بازنمایی فتوحات است: گفتمان «عنوه‌محور» که بر پیروزی نظامی قاطع مسلمانان در عرصه نظامی تأکید دارد و گفتمان «مصالحه‌محور» که بر تثبیت تدریجی قدرت از طریق توافق و اسکان تمرکز دارد. روایت سیف در بخش فتح نظامی به‌گونه‌ای است که در آن، اقتدار نظامی مسلمانان و مشروعیت خلافت به‌صورت یکپارچه، قاطع، یکجا و در یک‌زمان در حافظه تاریخ ثبت شود. سیف بر اساس مؤلفه‌های فردی، معیارهای اعتبارسنجی روایت و به‌عنوان یک اخباری با جهت‌گیری‌های عقیدتی و عصبیت قبیله‌ای تمایلی برای ارائه روایت مصالحه‌محور از فتح آذربایجان ندارد و لذا به نظر می‌رسد گزارش او چه در بازنمایی روایت اقتدار نظامی بی‌رقیب مسلمانان به فرماندهی

مغیره بن شعبه و چه درباره روایت نه‌چندان خوش‌بینانه وی از صلح تحت فرماندهی عتبه بن فرقد نمایشی برای برجسته‌سازی افرادی چون مغیره و عتبه در برابر حذیفه بن یمان است. این تفاوت در ترتیب زمانی و نقش فرماندهان، نشان‌دهنده تنوع روایت‌ها و ضرورت تحلیل تطبیقی آن‌ها در چارچوب اعتبارسنجی تاریخی است. چنانچه طبری در گزارشی دیگر که از غیر سیف نقل کرده، حضور عتبه در آذربایجان را مربوط به دوره‌ای پس از مأموریت حذیفه بن یمان می‌داند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۱۵۷). همچنین، روایت‌هایی از بلاذری و خلیفه بن خیاط، با تأکید بر مصالحه و چندمرحله‌ای بودن فتح، بازنمایی واقع‌گرایانه‌تری از فرایند استقرار قدرت اسلامی در آذربایجان ارائه می‌دهند (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۲/۴۰۰). این تفاوت‌ها، در چارچوب تحلیل گفتمانی، نشان‌دهنده رقابت روایت‌ها در ساخت حافظه تاریخی فتوحات است.

۶. جمع‌بندی تطبیقی و تحلیل نهایی روایات فتح آذربایجان در منابع اسلامی

بازخوانی تطبیقی روایت‌های فتح آذربایجان در منابع اسلامی، به‌ویژه روایت‌های منسوب به سیف بن عمر در مقایسه با گزارش‌های خلیفه بن خیاط، بلاذری، ابن‌عبدالبر، ابن‌حجر و دیگران نشان می‌دهد که این رخداد تاریخی نه در قالب نبردی واحد، بلکه در بستر فرایندی چندمرحله‌ای، تدریجی و پیچیده شکل گرفته است. روایت سیف درباره فتح آذربایجان، مجموعه‌ای از روایت‌های متناقض است و چارچوب و محورهای مختلفی را دربرمی‌گیرد که در پژوهش حاضر و مباحث پیشین به‌تفصیل بحث و مورد بررسی تطبیقی قرار گرفت. این در حالی است که منابع دیگر در تلاش‌اند تا با ایجاد زنجیره زمانی،

خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۵۱؛ بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۲/۴۰۰؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج. ۳/۹۲۶.

مرحله دوم، استقرار کارگزاران و تثبیت حضور:

در مرحله دوم، کارگزاران مسلمان در مناطق مختلف آذربایجان مستقر شدند و به امور قضاوت، دعوت و اسکان پرداختند. در این دوره، حضور مسلمانان در برخی مناطق تثبیت شد، هرچند مقاومت‌های محلی برای بازپس‌گیری مناطق همچنان ادامه داشت (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۱۵۷). پس از برکناری حذیفه، عتبه بن فرقد به آذربایجان اعزام شد و صلح‌نامه پیشین را تمدید کرد (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج. ۳/۹۲۶). در این مرحله، زید بن وهب نیز در کنار حذیفه نقش فعالی ایفا کرد؛ اما در روایت سیف از او نامی برده نشده است.

مرحله سوم، استمرار درگیری‌ها و تثبیت نهایی:

در مرحله سوم، طبری بر پایه روایت‌های غیر سیف گزارش می‌دهد که در دوران امارت ولید بن عقبه در کوفه، درگیری‌های پراکنده با بزرگان محلی آذربایجان ادامه یافت و در نهایت، معاهده حذیفه مجدداً تمدید شد (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۲۴). در همین دوره، حدود ۱۰ هزار نیروی نظامی از کوفیان در منطقه مستقر شدند و در حالت آماده‌باش نظامی قرار گرفتند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۲۴۶). این سیاست اسکان نظامی در دوران امارت اشعث بن قیس (۲۵-۳۶ق) به اوج خود رسید (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۲/۴۰۲-۴۰۳). برخی منابع مانند ابومخنف، فتح آذربایجان را در سال ۲۴ هجری دانسته‌اند، درحالی‌که دیگران آن را به سال ۲۶ هجری نسبت داده‌اند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۲۴). ابن عبدالبر و ابن حجر نیز معتقدند که روند فتح و تثبیت آذربایجان تا سال ۲۸ هجری ادامه داشته است (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج. ۳/۹۲۶؛ ابن حجر، ۱۴۱۵ق، ج. ۴/۱۰۹).

روایت سیف بن عمر از نظر محتوایی و ساختاری با منابع دیگر تفاوت‌های بسیاری دارد. او درباره نقش

مکانی و موضوعی از روایت فتح آذربایجان و بازنمایی نقش فرماندهان و کنش آنان، روایت پذیرفتنی‌تری از این قضیه ارائه دهند.

سیف در یک روایت فتح آذربایجان را در سال هجدهم هجری و با تأکید بر پیروزی نظامی قاطع و نقش مغیره بن شعبه ترسیم می‌کند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۱۵۵) و هم‌زمان در گزارش دیگری روایت صلح آذربایجان توسط عتبه بن فرقد سلمی را روایت می‌کند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۱۵۵). در مقابل سایر منابع، از مجموعه‌ای از درگیری‌ها، مصالحه‌ها و استقرار تدریجی نیروهای مسلمان در منطقه سخن می‌گویند (خلیفه بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص. ۱۵۱؛ بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۲/۴۰۰؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج. ۳/۹۲۶).

در ارزیابی این بحث و براساس گزارش نویسندگان اسلامی درباره اخبار فتح آذربایجان و قراین دیگر روشن می‌گردد، نیروهای مسلمان در سه مرحله متوالی و با فرمان خلیفه دوم و نظارت و پشتیبانی عامل عراق و امیر کوفه رهسپار آذربایجان شدند.

مرحله نخست، ورود حذیفه و مصالحه با

اردبیل: پس از نبرد نهاوند (۲۱ق)، گروهی از مردمان نواحی دیلم، جبال و آذربایجان در اردبیل گرد آمدند و تصمیم به مقاومت در برابر مسلمانان گرفتند. در این وضعیت، حذیفه بن یمان به فرمان امیر کوفه و با سپاهی از کوفیان به اردبیل اعزام شد (۲۲ق). او با مرزبان اردبیل وارد نبرد شد و پس از درگیری، با توافق بزرگان محلی، مصالحه‌ای منعقد شد. شروط این صلح شامل پرداخت هشتصد هزار درهم با وزن مشخص، پرهیز از قتل، اسارت، آتش زدن خانه‌ها، تعرض به کردهای بلاسجان، سبلان و ساترودان، و نیز احترام گذاشتن به مناسک و اعیاد اهل شیز بود. این توافق‌نامه چندین بار تمدید شد و سایر فرماندهان مسلمان نیز آن را پذیرفتند (خلیفه بن

ارائه می‌دهند. این یافته‌ها، ضمن تأکید بر ضرورت تحلیل تطبیقی و گفتمانی در ارزیابی روایت‌های تاریخی، نشان می‌دهند که بازخوانی انتقادی منابع اسلامی می‌تواند به بازسازی دقیق‌تر و علمی‌تر رخدادهای کلان در تاریخ صدر اسلام منجر شود.

۷. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف ارزیابی تطبیقی روایت‌های منسوب به سیف بن عمر تمیمی و دیگر منابع اسلامی درباره فتح آذربایجان، تلاش کرد تا تفاوت‌های موجود در ساختار روایی، اعتبار سندی و جهت‌گیری‌های معرفتی این گزارش‌ها را تحلیل کند. یافته‌ها نشان داد که روایت‌های سیف از منظر ساختاری، زمانی و محتوایی، بدون انسجام لازم بوده و به‌واسطه ضعف زنجیره روایان، حذف یا برجسته‌سازی گزینشی شخصیت‌ها و تعارض با شواهد تاریخی، قابلیت استناد کافی برای بازسازی علمی این واقعه را ندارد. در مقابل، روایات منابعی چون بلاذری، خلیفه بن خیاط و ابن سعد با بهره‌گیری از روایان ثقه و روایت‌های متصل، تصویری مستندتر، چندمرحله‌ای و منطبق با زمینه‌های تاریخی و اوضاع سیاسی و نظامی خلافت مدینه و مناطق مفتوحه ارائه داده است.

پژوهش حاضر با تکیه بر رویکرد گونه‌شناسی روایت و تحلیل گفتمانی و سندی، روایات فتح آذربایجان را فراتر از سطح توصیف تاریخی بررسی کرده و نشان داد که اعتبار روایات نه تنها به اسناد، بلکه به جهت‌گیری‌های معرفتی و زمینه‌های فردی و اجتماعی روایت‌پردازی نیز وابسته است. این رویکرد، امکان واکاوی مواضع روایان، بازنمایی قدرت و چگونگی شکل‌گیری حافظه تاریخی را فراهم ساخت. از این منظر، نوآوری پژوهش در ترکیب تحلیل سندی و معناشناختی برای سنجش روایت‌های

چهره‌هایی چون حذیفه بن یمان، زید بن وهب، بکیر و سماک که در منابع دیگر به‌صراحت ذکر شده‌اند، سکوت کرده و در عوض، بر فضایل و درباره نقش مغیره بن شعبه تأکید می‌کند. تنها جایی که از بکیر و سماک نام می‌برد، مربوط به فتح آذربایجان است، درحالی‌که این دو از رجال ریاست و فتوح عراق و ایران بودند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۱۵۵). این جهت‌گیری در روایت‌پردازی را می‌توان در چارچوب تحلیل گفتمانی و با توجه به گرایش‌های فرهنگی و اخباری سیف به سنت عراق و ساختار خلافت تحلیل کرد، جایی که مشروعیت‌بخشی به چهره‌های خاص در راستای تثبیت روایت رسمی قدرت عمل می‌کرد. بلاذری نیز در برخی مواقع، با اتکا به روایت‌های سیف، مغیره بن شعبه را به‌عنوان فاتح آذربایجان معرفی می‌کند (بلاذری، ۱۹۵۷م، ج. ۲/۴۰۰)، درحالی‌که این انتساب با شواهد زمانی و محتوایی دیگر منابع هم‌خوانی ندارد.

از منظر اعتبارسنجی تاریخی، روایت‌های سیف با مشکلاتی چون ضعف سندی، تقارن نداشتن زمانی و تعارض با شواهد تاریخی مواجه است. در مقابل روایت‌هایی که از تقارب زمانی روایان، انسجام محتوایی، تنوع منابع و هم‌خوانی با زمینه‌های تاریخی برخوردارند، بیشتر اتکاپذیرند. تحلیل تطبیقی این روایت‌ها نشان می‌دهد که فتح آذربایجان در قالب فرایندی سیاسی و نظامی چندلایه، با مشارکت تدریجی فرماندهان مختلف و در تعامل با ساختارهای محلی صورت گرفته است.

دیدگاه مختار پژوهش حاضر که با تکیه بر شواهد استنادی، تاریخی و تطبیقی روایات منابع اسلامی مستند به متن پژوهش ارائه می‌شود، آن است که روایت‌های مبتنی بر مصالحه، استقرار تدریجی و تعامل با ساختارهای بومی، تصویری واقع‌گرایانه‌تر، مستندتر و از منظر معرفتی معتبرتر از فتح آذربایجان

*این مقاله با حمایت مادی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (INSF) نگاشته شده و مشخصات ثبت آن در مقاله به شرح زیر است:

تاریخی مربوط به فتح آذربایجان نهفته است، روشی که زمینه‌ای علمی و روشمند برای نقد متون اخباری در این حوزه عرضه می‌کند و در میان مطالعات مشابه، جایگاهی درخور می‌یابد.

این اثر تحت حمایت مادی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (INSF) برگرفته شده از طرح شماره « ۹۹۰۱۹۷۲۸ » انجام شده است.

This work is based upon research funded by Iran National Science Foundation (INSF) under project No. ۹۹۰۱۹۷۲۸.

منابع

- ۲۱ (۱۰)، ۲۲-۱.
- <https://doi.org/10.22051/hii.2014.715>
ایمان‌پور، محمدتقی و امیری، گلاره (۱۳۹۰). جایگاه دینی آذربایجان در دوره ساسانی. *تاریخ اسلام و ایران*، ۱۰ (۹۳)، ۴۱-۶۲.
- <https://doi.org/10.22051/hii.2014.720>
بخاری، محمد (۱۴۱۰ق). *التاریخ الكبير* (ج. ۵). الأزهر.
- بلاذری، احمد (۱۹۵۷م). *فتوح البلدان* (ج. ۱-۲). مكتبة النهضة المصرية.
- ثقفی، ابراهیم (۱۲۹۵ق). *الغارات* (ج. ۱). انجمن آثار ملی.
- حموی، یاقوت (۱۳۹۹ق). *معجم البلدان* (ج. ۱). دار إحياء التراث العربی.
- خليفة بن خياط (۱۳۹۷ق). *التاریخ*. دارالقلم - مؤسسة الرسالة.
- ذهبی، محمد (۱۴۲۷ق). *سير أعلام النبلاء* (ج. ۲ و ۹). دارالحديث.
- ذهبی، محمد (۱۴۳۰ق). *المغنی فی الضعفاء* (ج. ۱). إدارة إحياء التراث العربی.
- سعیدیان جزی، مریم (۱۳۹۹). سیف بن عمر تمیمی (احیاگر هویت عربی و تقابل با هویت ایرانی). *تاریخ ایران*، ۱۳ (۲)، ۱-۲۱.
- <https://doi.org/10.52547/irhj.13.2.1>
شالباف، علیرضا (۱۳۹۳). قلمرو جغرافیایی اران و ارمنیه در سده‌های نخستین هجرت بر پایه ابن اعثم، احمد (۱۴۱۱ق). *الفتوح* (ج. ۱-۲). دارالاضواء.
- ابن جوزی، جمال‌الدین ابوالفرج (۱۴۰۶ق). *الضعفاء و المتروکون* (ج. ۲). دارالکتب العلمیة.
- ابن حجر، احمد (۱۴۱۵ق). *الإصابة* (ج. ۱، ۳ و ۴). دارالکتب العلمیة.
- ابن سعد، محمد (۱۴۱۰ق). *الطبقات الكبرى* (ج. ۳، ۴ و ۶). دار صادر.
- ابن عبدالبر، یوسف (۱۴۱۲ق). *الاستیعاب* (ج. ۱-۳). دارالجيل.
- ابن عدی، ابو احمد (۱۴۱۸ق). *الکامل فی ضعفاء الرجال* (ج. ۴). دارالکتب العلمیة.
- ابن عساکر، علی (۱۴۱۵ق). *تاریخ مدینة دمشق* (ج. ۳۹). دارالفکر.
- ابن کثیر، اسماعیل (۱۴۰۸ق). *البدایة و النهایة* (ج. ۴ و ۶). دار إحياء التراث العربی.
- ابن اثیر، علی (۱۴۱۵ق). *أسد الغابة* (ج. ۵). دارالکتب العلمیة.
- ابونعیم اصفهانی، احمد (۱۴۱۲ق). *طبقات المحدثین* (ج. ۱). مؤسسة الرسالة.
- آقازاده، جعفر، دهقان‌نژاد، مرتضی، و محمودآبادی، اصغر (۱۳۹۰). فتح آذربایجان و گرایش مردم آن به اسلام (۲۲-۳۵ هجری). *تاریخ اسلام و ایران*.

آذربایجان (زیر نظر موسوی بجنوردی، کاظم).
 مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. برگرفته در
 دی ۱۴۰۳ از
<https://www.cgie.org.ir/fa/article/246123>
 المزی، یوسف (۱۴۰۰ق). تهذیب الکمال (ج. ۱ و ۴
 و ۷). مؤسسة الرسالة.
 مسعودی، علی (۱۴۰۹ق). مروج الذهب (ج. ۲).
 دار الهجرة.
 منتظرالقائم، اصغر (۱۳۹۱). نقد و بررسی روایات
 مربوط به نخستین فاتحان آذربایجان تا سال ۴۰
 ق. پژوهش‌های تاریخی، ۴(۲)، ۱۵-۲۸.
https://jhr.ui.ac.ir/article_16569.html
 یاری، سیاوش، و قبادی، آیت (۱۳۹۳). بررسی و
 تحلیل نقش حذیفه بن یمان در تاریخ صدر
 اسلام (۱ تا ۳۶ق). پژوهش‌های تاریخی، ۶(۱)،
 ۱۰۹-۱۲۴.

https://jhr.ui.ac.ir/article_21837.html
 یعقوبی، احمد (۱۳۷۹ق). تاریخ (ج. ۲). دار صادر.

References

- Aghazadeh, J., Dehghannezhad, M., & Mahmud Abadi, A. (2011). The Conquest of the Azerbaijan and Tendency of its People to Islam (22- 35 AH). *History of Islam and Iran*, 21(10), 1-22. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.715> [In Persian]
- Askari, M. (1991). *Abdullah bin Saba* (Vol. 2). Dar al-Zahra. [In Arabic]
- Baladhuri, A. (1957). *Futūḥ al-buldān* (Vol. 1-2). Maktabat al-Nahdah al-Misriyyah. [In Arabic]
- Bukhari, M. (1989). *al-Tārīkh al-kabīr* (Vol. 5). al-Azhar. [In Arabic]
- Dhahabi, M. (2006). *Siyar a'lām al-nubalā'* (Vol. 2, 9). Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Dhahabi, M. (2009). *al-Mughnī fī al-ḍu'afā'* (Vol. 1). Ihya al-Turath. [In Arabic]
- Faluji, H. (2004). *al-Mu'jam al-ṣaghīr* (Vol. 2). al-Dar al-Athariyyah. [In Arabic]
- Ganji, M. H., & Zaryab-Khui, A. (2019). *Azərbaycan* (K. Musavi-Bojnurdi, Ed.). The Centre for the Great Islamic Encyclopaedia. Retrieved January 2024

گزارش جغرافی‌نگاران اسلامی. پژوهشنامه تاریخ
 اسلام، ۱(۱۶)، ۶۷-۸۸.

<http://journal.isihistory.ir/article-1-147-fa.html>
 شیرین‌زبان آذر، الهام (۱۳۹۷). چگونگی فتح سرزمین
 آذربایجان توسط اعراب و مسلمان شدن مردمان
 این دیار. مطالعات راهبردی علوم انسانی و
 اسلامی، ۱۳(۱)، ۴۵-۵۶.

<http://noo.rs/2Pxem>
 صفری فروشانی، نعمت‌الله (۱۳۷۹). درآمدی بر
 صلح‌نامه‌های مسلمانان با ایرانیان در آغاز فتح
 ایران. تاریخ اسلام، ۱(۲)، ۵۰-۱۱۹.

https://hiq.bou.ac.ir/article_5971.html
 طبری، محمد (۱۳۸۷ق). تاریخ الطبری (ج. ۳ و ۴ و
 ۶). دارالتراث.

عسکری، مرتضی (۱۴۱۲ق). عبدالله بن سبأ (ج. ۲).
 دارالزهراء.

فالجی، اکرم (۱۴۲۵ق). المعجم الصغیر (ج. ۲).
 الدار الاثرية.

گنجی، محمدحسن، و زریاب‌خویی، عباس (۱۳۹۸).

from

<https://www.cgie.org.ir/fa/article/246123>
 [In Persian]

- Hamawi, Y. (1978). *Mu'jam al-buldān*. (Vol. 1). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Abd al-Barr, Y. (1991). *al-Istī'āb* (Vol. 1-3). Dar al-Jil. [In Arabic]
- Ibn Adi, A. (1997). *al-Kāmil fī ḍu'afā' al-rijāl* (Vol. 4). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn al-Athir, A. (1994). *Asd al-ghābah* (Vol. 5). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn al-Jowzi, A. (1985). *al-Ḍu'afā' wa al-matrūkūn* (Vol. 2). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Asakir, A. (1994). *Tārīkh madīnat Dimashq* (Vol. 39). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Hajar, A. (1994). *al-Iṣābah* (Vol. 1, 3, 4). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Kathir, I. (1987). *al-Bidāyah wa al-nihāyah* (Vol. 4, 6). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Sad, M. (1989). *al-Ṭabaqāt al-kubrā* (Vol. 3, 4, 6). Dar Sadir. [In Arabic]

- Imanpur, M. T., & Amiri, G. (2011). Ādurbādagān Religious Position during the Sasanian Period. *History of Islam and Iran*, 10(93), 41–62. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.720> [In Persian]
- Isfahani, A. (1991). *Tabaqāt al-muḥaddithīn* (Vol. 1). al-Risalah. [In Arabic]
- Kaegi, W. E. (1992). *Byzantium and the early Islamic conquests*. Cambridge University Press.
- Kennedy, H. (2007). *The great Arab conquests*. Da Capo Press.
- Khalifah, K. (1976). *al-Tārīkh*. Dar al-Qalam & al-Risalah. [In Arabic]
- Masudi, A. (1988). *Murūj al-dhahab* (Vol. 2). Dar al-Hijrah. [In Arabic]
- Mizzi, A. (1979). *Tahdhīb al-kamāl* (Vol. 1, 4, 7). Mu'assasat al-Risālah. [In Arabic]
- Montazer Alghaem, A. (2012). A Critical analysis of narrations on the first fatihs (conquerors) of Azerbaijan until 660 AD. *Historical Researches*, 4(2), 15–28. https://jhr.ui.ac.ir/article_16569.html [In Persian]
- Saeedyan jazi, M. (2020). Sayf ibn Umar al-Tamimi: reviver of the new Arab identity against the Iranians. *Journal of History of Iran*, 13(2), 1–21. <https://doi.org/10.52547/irhj.13.2.1> [In Persian]
- Safari Foroshani, N. (2000). An Introduction to the Peace Treaties between Muslims and Iranians at the Beginning of the Conquest of Iran. *History of Islam*, 1(2), 50–119. https://hiq.bou.ac.ir/article_5971.html [In Persian]
- Shalbaf, A. (2014). The Geographical Domain of Arran and Arminia in the First Centuries of Hijrah (Based on Reports of Muslim Geographers). *Islamhistory*, 1(16), 67–88. <http://journal.isihistory.ir/article-1-147-fa.html> [In Persian]
- Shirinzaban Azar, E. (2018). The Conquest of Ādharbāyjān by the Arabs and the Conversion of Its People to Islam. *Humanities and Islamic Strategic Studies*, (13), 45–56. <http://noo.rs/2Pxem> [In Persian]
- Tabari, M. (1967). *Tārīkh al-Ṭabarī* (Vol. 3, 4, 6). Dar al-Turath. [In Arabic]
- Thaqafi, I. (1878). *al-Ghārāt* (Vol. 1). National Heritage Association. [In Arabic]
- Yaqubi, A. (1959). *Tārīkh* (Vol. 2). Dar Sadir. [In Arabic]
- Yari, S., & Qobadi, A. (2014). An analysis of the role of Hozeyfe ibn Yaman in the history of early Islamic period (623–657). *Historical Researches*, 6(1), 109–124. https://jhr.ui.ac.ir/article_21837.html [In Persian]